

RÉSZTVEVŐK ÉS APATIKUSAK

Adalékok a társadalmi részvétel helyzetéhez Magyarországon

Jávor Benedek

(tudományos munkatárs, PPKE JÁK Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék)

Beke Zsolt Frigyes

(szociológus, Hajléktalanokért Közalapítvány)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az elmúlt évtizedekben világszerte növekvő figyelem és igény tapasztalható a társadalmi részvétellel kapcsolatban. A volt kommunista országokban ugyanakkor a hosszabb demokratikus tradíciókkal rendelkező államokétól sok tekintetben eltérő hozzáállás és gyakorlat tapasztalható. Tanulmányunkban a társadalmi részvétellel kapcsolatos intézményi és társadalmi attitűdöket vizsgáltuk. Eredményeink azt mutatják, hogy az általában támogató jogszabályi környezet ellenére számos akadályba ütközik a társadalmi részvétel megvalósulása. Kérdőívezésre alapozott felmérésünk erős összefüggést mutat a demokratikus intézményekbe vetett bizalom szintje és a társadalmi részvétel iránti elköteleződés között. Kor és településtípus alapján ugyancsak fontos különbségek voltak tapasztalhatók, amelyek némelyike megkérdőjelez néhány korábbi hipotézist. Vizsgálati eredményeink azt is megmutatták, hogy a társadalmi részvétel nem alternatívája a képviselői demokráciának, ugyanakkor fontos eszköz a döntéshozatali folyamatok demokratizmusának elmélyítésében. A részvételi folyamatokba való bekapcsolódás feltétele az általános bizalom egy bizonyos szintjének megléte, de a képviselői demokrácia intézményeivel szembeni kritikai hozzáállás is ösztönzőleg hat a részvételi szándékokra. Fontos, hogy Magyarországon, a létező nehézségek ellenére, van társadalmi és intézményi fogadókészség és nyitottság a részvételi technikák szélesebb körű alkalmazása iránt.

Kulcsszavak: társadalmi részvétel ■ részvételi demokrácia ■ aktív állampolgárság ■ demokratikus attitűdök

Az elmúlt évtizedekben világszerte a figyelem középpontjába kerültek azok az elméletek (és gyakorlati megvalósításai), amelyek a hagyományos „top-down” hatalomgyakorlás mellett mind szélesebb teret engednek a „bottom-up” részvételi folyamatoknak. A participatív demokrácia elméleti megalapozásában úttörő jelentőségű volt Carole Pateman híres könyve (Pateman 1976), amely a részvétel új arénáinak feltárásakor a munkahelyi döntéshozatal példáján keresztül alapozta meg a részvétel vizsgálatának participatív modelljét, amelyben a politika az állampolgárok önkormányzata, s nem képviselői kormányzat. Könyvének megjelenése óta a legkülönbözőbb területeken merült fel

igényként a társadalom intenzív beleszólása a közösségi döntéshozatalba: a környezeti hatásvizsgálatok és döntések esetében (Rydin–Pennington, 2000) éppúgy, mint a tudomány és technika (Chopyak–Levesque, 2002), az egészségügy (Zakus–Lysack, 1998), a fejlesztési projektek (Bhatnagar–Williams, 1992) vagy például az erdőgazdálkodás (Buchya–Hovermanb, 2000) terén. A társadalomtudományban Robert Putnam (2000) híres könyve nyomán megjelent a társadalmi tőke fogalma, amely egy olyan „közjóság”, amely a társadalmon belül halmozódik fel, és ahhoz bárki hozzáférhet. Ennek használata megerősíti az egyének egymásba vetett bizalmát, kölcsönös felhasználhatósága ösztönzi az egyesületekben való részvételt. Putnam szerint egy olyan társadalom, amely a társadalmi tőke magas szintjével rendelkezik, az együttműködést részesíti előnyben.

Ezek az elvárások társadalmi mozgalmak formájában is felszínre törtek. Globális léptékben az ezredforduló globalizációkritikai mozgalmak integrálták ezeket a szándékokat: jelentős megmozdulások sora, Seattle-től Genováig éppúgy hangot adott ezeknek a követeléseknek, mint a Társadalmi Világforumok sorozata. Helyi szinten is virágzásnak indultak a részvételi kezdeményezések a globális Dél országaitól Nyugat-Európán és Észak-Amerikán át az újonnan demokratizálódó közép-kelet-európai országokig. Nem csupán állampolgári igényként fogalmazódott meg ugyanakkor a részvétel biztosítása. A társadalmi elvárás a nemzetközi jog (Aarhusi Egyezmény, 1998), az európai jog (2003/35/EC irányelv a társadalmi részvételről), az Unió stratégiaalkotása, és a nemzeti jog területét is áthatotta (pl. 2001. évi LXXXI. tv. az Aarhusi Egyezmény kihirdetéséről, az elektronikus információszabadságról, a környezetvédelem általános szabályairól szóló, stb. törvények, erről lásd: Kiss–Jávor, 2009). John Dryzek (2000) ezt a komplex folyamatot nevezte „részvételi forradalomnak”, amely szerinte a kilencvenes években – elsősorban a nyugati fejlett demokráciákban – lezajlott.

A közép-kelet-európai rendszerváltások sokak számára azt az ígéretet hordozták magukban, hogy a régió társadalmi visszaintegrálódnak a nyugat-európai típusú társadalomfejlődési trendekbe, és átveszik a társadalomszerveződésnek azokat a mintázatait, amelyek a jelentősebb demokratikus hagyományokkal rendelkező országokban tág teret biztosítanak az aktív állampolgárság, a részvétel, az átláthatóság és a közösségi ellenőrzés folyamatainak. Az elmúlt huszonkét év ezeket a reményeket felemás módon teljesítette be. Ennek egyik okát Ekiert (2010, 2013) abban látatja, hogy szerinte a térség egymást követő sikeres modernizációs folyamatai alapvetően felülről véghezvitt, középosztálybeli forradalmak voltak, ám Ekiert szerint a Szolidaritás mozgalom (1980–1981), valamint a kommunizmus 1989-es összeomlása voltak az utolsó sikeres középosztálybeli forradalmak. A szerző azt állítja, hogy a Nyugat által kínált gazdasági, kulturális és politikai integrációval járó gyors ütemű modernizá-

ció, szegmentáció, és vele együtt az identitás fragmentációja aláásta a poszt-kommunista középosztály mozgósítási potenciálját és a politikai átalakulásban játszott szerepét, s ez vezetett a térség modernizációjának lelassulásához. A térség lemaradásának másik fő okát a civil társadalom gyengesége jelenti. A kérdés kapcsán Howard (2003) hangsúlyozza az állam fontosságát a civil részvétel ösztönzésében, és megközelítése szerint az állampolgári részvétel ösztönzésének ellene hatott a térség országaiban meggyökerezett neoliberális dogmatizmus, amely az új intézmények meghonosításakor nem vette kellő mértékben figyelembe, hogy a civil társadalom nem fejleszthető az állam aktív támogatása nélkül.

Magyarországra fókuszálva megállapítható, hogy a rendszerváltás óta egyfelől jelentős jogszabályi fejlődés zajlott le hazánkban (Kiss–Jávor, 2009; Bullain–Csanády, 2008; Márkus, 2005; Fülöp, 2005), amely a társadalmi részvétel alapvető törvényi feltételrendszerét és biztosítékait megteremtette (bár az elmúlt évek kormányzati erőfeszítései a civil szektor lehetőségeinek korlátozására aggodalmat keltőek). Másfelől korántsem tapasztalható a részvételi folyamatok széleskörű felvirágzása. Általános meggyőződés, hogy Magyarországon nincs szó a Dryzek-féle „részvételi forradalomról”. A Rose–Ackerman-szerzőpáros szerint (2007) a magyarországi civil társadalom működésére meghatározó jelentőséggel bír, hogy a közösség hozzájárulása és a közigazgatás teljesítménye közötti egyensúly tökéletlenül valósult meg, a közpolitika-alkotás a hivatalnoki szakértelem, illetve a gazdasági agendával bíró szervezett érdekcsoportok felé tolódott el.

Számos figyelemre méltó példa ellenére az országos és helyi szintű kormányzást nem igazán hatja át a társadalommal való együttműködés szándéka, és jellemzően a helyi közösségek is korlátozott igényekkel lépnek fel a döntéshozatalba való bekapcsolódás tekintetében. Erre az ambivalens helyzetre számos tanulmány rávilágított az elmúlt években (pl. Nizák–Péterfi). Kiterjedt irodalma van a részvétel elméletének és lehetséges jövőbeli fejlődési irányainak is (Bela et al. 2003; Reisinger 2009). Számos esettanulmány, illetve speciális területre vonatkozó elemzés (pl. Glied, 2009; Kinyik, 2009; Baranyi et al., 2004; Jávor et al., 2006), valamint jogszabályi összefoglaló (pl. Julesz, 2006) is napvilágot látott. Valamivel kevesebb ismeretünk van arról, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után valójában hogyan ítéli meg a hazai intézményi rendszer, és az állampolgárok maguk a közösségi részvétel ügyét. Az intézmények viszonyulásáról készültek egyes speciális területekre vonatkozó publikációk (a környezetvédelmi hatóságok esetében lásd: Jávor–Németh, 2007; Jávor–Németh, 2008), és történtek az állampolgári véleményekre vonatkozó kvantitatív vizsgálatok is. Ennek ellenére az állampolgárok részvétellel kapcsolatos attitűdjeinek felmérése, és a kapott mintázatok értelmezése területén sok még a fehér folt.

AZ INTÉZMÉNYI OLDAL

Egy korábbi vizsgálatunk során interjú módszerrel segítségével az intézményi szereplők, illetve a civil szervezetek hozzáállását tártuk fel (Boda-Jávor, 2012). Eredményeink szerint az állami intézmények munkatársai általánosságban inkább pozitívan viszonyulnak a társadalmi részvételhez: normatíve fontosnak és potenciálisan hasznosnak tartják. E támogató attitűd biztató abból a szempontból, hogy elvileg lehetőséget nyújt olyan programok, kezdeményezések számára, amelyek a participatív folyamatok fejlesztését célozzák. Ugyanakkor a konkrét előnyök és hátrányok említésének gyakorisága és hangsúlyai elég egyértelmű képet rajzoltak ki: viszonylag kevészer említettek olyan előnyt, amely magánál az intézménynél realizálódna, míg a hátrányoknál ezek az említések meglehetősen gyakoriak voltak. Ez a kép viszont óvatosságra inthet: általában támogatják, de a saját munkájukban inkább többletfeladatként értelmezik a participációt. Figyelemre méltó az is, hogy a társadalmi részvételt akadályozó tényezők tekintetében az intézmények munkatársai elsősorban a civilek, az állampolgárok fejletlen demokratikus kultúráját, ismereteit említették. Magyarán a részvételi folyamatok hiányát elsősorban keresleti oldalról magyarázták, azt a társadalmi tudatosság, ismeretek és szándék alacsony szintjére vezették vissza. Amennyiben ez a percepció megfelel a valóságnak, úgy a közösségi részvétel erősítését maguknak a közösségeknek az oldalán kell kezdenünk. Az intézményi oldal álláspontjának értékelésekor ugyanakkor óvatosságra kell, hogy intsenek az ugyanebben az interjúsorozatban civil szervezetek képviselőivel rögzített beszélgetések. A civilek a keresleti helyett a kínálati oldal hiányosságait állították a középpontba, azt állítva, hogy bár a társadalom részéről is nagyobb tudatosságra és aktivitásra lenne szükség, a meglevő szándékok is számtalanszor elvéreznek a közigazgatás, az önkormányzati szereplők ellenállásán. Az intézményi ellenállás pedig ördögi körként a még meglevő lelkesedés elől is elszívja a levegőt, és tovább rombolja az amúgy is alacsony szintű közösségi aktivitást.

TÁRSADALMI IGÉNYEK ÉS KÉPESSÉGEK

Ahhoz, hogy pontosabban fel tudjuk térképezni a közösségi részvétel elterjedésének útjában álló akadályokat, képet kell alkotnunk arról, hogy a magyar társadalom hogyan viszonyul a társadalmi részvétel, az aktív állampolgárság kérdéséhez. Az intézmények hozzáállásának kettősségét a fentiekben bemutattuk, de vajon van-e valós igény a közösségek döntéshozatalba való bevonására? Egyáltalán tudatában van-e a társadalom a rendelkezésére álló lehetőségeknek? Szándékában áll-e az állampolgároknak részt vállalni a döntésho-

zatalból? Ha igen, mi akadályozza meg őket abban, hogy a gyakorlatban a jelenleginél aktívabb szerepet vállaljanak közös ügyeink intézésében? Vannak-e sajátos mintázatok kor, iskolázottság, lakóhely vagy nem tekintetében a részvétellel kapcsolatos attitűdökben? Kikre lehet alapozni a részvételi programokat? Milyen a civil szervezetekhez való viszonya a magyar társadalomnak? Mi magyarázza az alacsonyabb részvételt: az intézmények tényleges ellenállása, az állampolgárok tényleges érdektelensége, vagy a bizalom hiánya, az előbbiek *a priori feltételezése* egymásról?

Kulcskérdés az is, hogy a közösségi részvétel előnyeit és hátrányait hogyan ítéli meg a társadalom. Elvi síkon gazdag nemzetközi (pl. Kaner et al., 2005; Hartz-Karp–Briand, 2009; Frame–Brown, 2008) és hazai (Nizák–Péterfi; Bela et al., 2003; Ongjert, 2002; stb.) irodalma van a társadalmi részvétel nyújtotta közösségi hasznoknak és költségeknek. A demokratikus elv kiteljesedésétől a közösségi bizalom megerősödésén vagy a döntések minőségének javításán át a konfliktusmegelőzésig az előnyök hosszú sora bukkan fel a szakirodalomban. Nő a közösség érdekérvényesítő képessége a róla szóló döntésekben. Az állampolgárok a részvételi folyamatok során tájékozottabbá válnak közösségük ügyeiben, képessé válnak jobban informált, tudatosabb döntéseket hozni. Olyan lokális szempontok és tudás, ismeretek érvényesítése is lehetővé válik, amelyek a hagyományos döntéshozatali metódusokon kívül rekednek. Növeli az intézmények legitimációját, beágyazottságát és támogatottságát. Erősítheti a döntések végrehajtása során a társadalom tagjainak aktív bekapcsolódását (Boda–Jávor, 2012).

Megjelennek ugyanakkor a részvétel veszélyeire, illetve költségeire figyelmeztető vélemények is. Ezek részben a közösségi részvétel alapjait (Blondiaux, 2005), részben azok egyes elemeit illetik kritikával. A részvételi folyamatok jelentős idő és energiaráfordítást igényelnek, amelyek biztosítása alig lehetséges, és eleve egyenlőtlen lehetőséget biztosítanak az egyes társadalmi szereplőknek a bekapcsolódásra. A sikertelen folyamatok frusztrációt és a bizalom további hanyatlását eredményezik, hasonló következményekkel járhatnak a rosszul menedzselte, az intézmények által „fél szívvel”, csak a látszat kedvéért lefolytatott eljárások. A képviseleti demokrácia intézményei bizonytalanul legitimált konkurensokat kaphatnak, amely a döntéshozatalt bizonytalanná teheti. A részvételi eljárások üzleti, politikai vagy társadalmi csoportok által manipulálhatók, kisebbségi, gazdasági vagy politikai érdekek a többségi vélemények fölé kerekedhetnek. Csökkenhet a döntéshozatali hatékonyság, mindenkinek elfogadható puha, de a probléma megoldása szempontjából szuboptimális megoldások születhetnek (Hartz-Karp–Briand, 2009; Boda–Jávor 2012).

Kérdés azonban, hogy ezeket az előnyöket és hátrányokat hogyan látják és értékelik a folyamatokban ténylegesen részt vevő, vagy bevonni kívánt állampolgárok? Melyek azok a teoretikus hozadékaik és hátrányai a részvételi eljárás-

soknak, amelyeket valóban érzékelnek és fontosnak ítélnék az abban részt vevők, és melyeket ítélik meg kevésbé húsbavágónak? Ez alapján mik lehetnek a társadalmi szereplőket mobilizáló motivációk, és mik az őket a részvételtől eltántorító félelmek? Ezekre a kérdésekre keressük a választ jelen tanulmányunkban.

A VIZSGÁLATI MÓDSZERTAN ÉS ADATBÁZIS

Következtetéseinket egy 2011. február–április között, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar hallgatóinak részvételével lefolytatott kérdőíves vizsgálat eredményeire alapozzuk. Kérdőívünk 4 demográfiai dimenzió felvételezéséből, és 18 kérdésből állt (lásd a függelékét). A kérdőívészés során a válaszadók kiválasztása esetlegesen, nem módszerszerűen történt, ennek megfelelően az 521 fős minta semmiképp nem tekinthető reprezentatívnak (1. táblázat), átfogó következtetéseket a társadalmi attitűdökről épp ezért a vizsgálatból nem lehet levonni. A több mint félezer megkérdezett válaszai alapján ugyanakkor lehetőséget kaptunk arra, hogy bizonyos háttérösszefüggések feltérképezésére kísérletet tegyünk, egyben lehetséges magyarázatokat adjunk a tapasztalt összefüggésekre, illetve tegyünk néhány lépést egy hazai részvétellel kapcsolatos elméletalkotás irányába. Vizsgálatunk reményeink szerint alkalmas lehet arra, hogy további – immár reprezentatív – felmérések alapjául szolgáljon, és adalékokkal járuljon hozzá a partícipációval kapcsolatos hazai kutatásokhoz. Vizsgálatunkban a nyers adatok feldolgozása során az SPSS statisztikai programot használtuk.

1. táblázat. A minta néhány demográfiai jellemzője (Σ: 529 – Az elemzésekbe a 15 év alattiakat nem vontuk be, a ténylegesen vizsgált csoport így 521 fős.)

<i>Településtípus</i>	Budapest	Nagyváros, megyei jogú város	Egyéb város	Község, nagyközség	Kistelepülés (< 1000 lakos)	
	220	73	125	84	27	
<i>Iskolai végzettség</i>	8 általános (vagy kevesebb)	Szakkunakásképző, egyéb, érettségit nem adó középiskola		Érettségi	Egyetemi, főiskolai végzettség	
	53	41		242	193	
<i>Kor</i>	0–14	15–25	26–35	36–50	51–65	65–
	8	197	97	115	81	31
<i>Nem</i>	Férfi			Nő		
	199			330		

EREDMÉNYEK

Bizalom és részvétel

Az adatbázis elemzése során elsőként arra keresünk választ, hogy az állami intézményrendszerbe vetett bizalom¹ milyen viszonyban áll a válaszadók társadalmi, civil szerepvállalásával.² Két feltételezés is lehetséges volt számunkra: egyrészt elképzelhető, hogy az intézményekbe vetett magasabb bizalom segíti a civil szférában való aktivitást, és a részvételre való hajlam az állampolgárok általános bizalmi szintjének növekedésével együtt erősödik. A különböző bizalmi típusok összekapcsoltságát több vizsgálat is alátámasztja. Boda és Medve-Bálint (2012: 37.) például egyértelműen rámutat az interperszonális és az intézményi bizalom közötti pozitív korrelációra: „(...) elmondható, hogy makroszinten az intézményi és interperszonális bizalom, valamint a gazdasági fejlettség szorosan összefügg egymással. Általánosságban feltételezhető, hogy bizonyos társadalmi jellemzők kedvező légkört teremtenek a bizalom számára, amely segítheti a gazdasági fejlődést is, ami pedig erősíti az állampolgárok egymásba és az intézményekbe vetett bizalmát.”

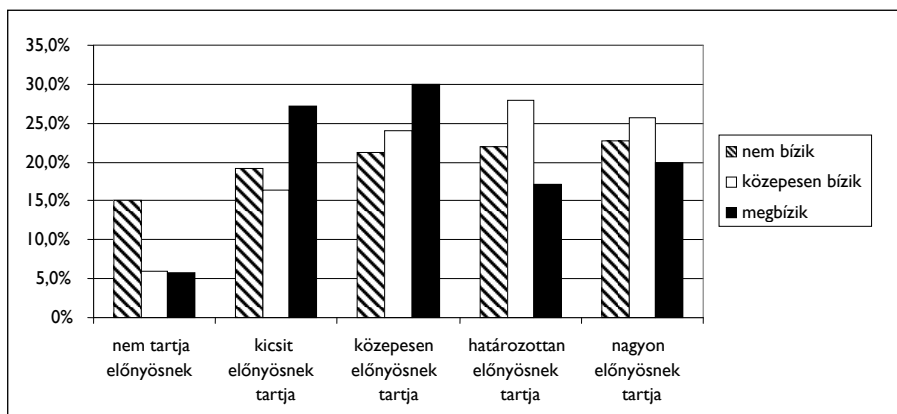
Másfelől amellet is szólnak érvek, hogy éppen a bizalmatlanság erősíti meg az állami intézményrendszer egyfajta alternatíváját jelenthető civil szféra erejét. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy vizsgálandó kérdés lehet az is, vajon a (sikeres) társadalmi részvétel erősíti-e az állami intézményekben való bizalmat?

A vizsgálati adatok alapján az állami/politikai/közhatalmi intézmények iránti bizalom markánsan alatta marad a civil szervezetekének. Valamennyi megkérdezett intézmény közül a kormány (ötfokú skálán átlag 2,48) és az országgyűlés (2,49) iránti bizalom a legalacsonyabb, ezt csak valamivel haladja meg a rendőrség (2,79) illetve a sajtó (2,61) iránt táplált bizalom. Az átlagnál (2,77) szignifikánsan jobban csupán az önkormányzatokban (2,98) és mindezekelőtt a civil szervezetekben bíznak az állampolgárok (3,26), de csupán a civil szervezetek iránti bizalom haladja meg kis mértékben a közepes szintet. A részvétel kitüntetett szereplőinek tekinthető civilek iránti bizalom tehát meghaladja a képviseleti demokrácia intézményei, a rendőrség vagy a média által elért bizalmi szintet. Mindez az általános bizalmi hiány jele, ugyanakkor a civilek iránti magasabb bizalom azt jelzi, hogy van egy olyan konfidencia-bázis, amely alapul szolgálhat az általuk végrehajtott részvételi folyamatoknak.

Eredményeink ugyanakkor azt mutatják, hogy a társadalmi részvételnek *általában* nincs szignifikáns összefüggése az intézményekbe vetett bizalommal, bár a civil szervezetekben való aktivitás az elvégzett variancia-analízis alapján hozzájárul az állami szervezetekkel kapcsolatos bizalom megerősítéséhez. Az, hogy valaki jobban bízik az állami/politikai intézményekben, pozitívan befolyásolja a civil szervezetek munkájában való részvételt, hiszen a felállított modellünk azt mutatja, hogy minél többféle módon vesz részt vala-

ki a civil munkában, annál magasabb értéket mutat átlagban a politikai intézményrendszerrel kapcsolatos bizalmat mutató indexen.³ Ez egybevág Kmetty–Tóth (2011) adataival, amelyek szerint az erőteljesebb civil bevonódás pozitívan hat a képviseleti demokrácia legfontosabb aktusára, a választásokon való részvételi szándékra. A vizsgált csoport által adott válaszok alapján úgy tűnik tehát, hogy a részvételi folyamatok iránti nyitottságot *nem* az állami intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje, az azok helyetti alternatíva keresése teremti meg; épp ellenkezőleg, a bizalom általánosan magasabb szintje segíti a közösségi részvétel kitüntetett terepének számító civil szervezetek munkájába való bekapcsolódást. Az összefüggés azonban nem teljesen lineáris. Ha most az állami intézményekkel kapcsolatos bizalmat mérő kérdéscsoporthoz fordulunk és az országgyűléshez való bizalmat egy olyan változóval vetjük össze, amelyet a társadalmi részvétel előnyeivel kapcsolatos válaszokból komponáltunk ('elony5'⁴), nagyon sajátos mintázatú összefüggést kapunk (1. ábra).

1. ábra. Bízok az országgyűlésben (bizogy) és a társadalmi részvételt előnyösnek tartja (elony5) összefüggése

Eszerint a társadalmi részvételt leginkább előnyösnek azok tartják, akik közepesen bíznak az országgyűlésben, ennek a csoportnak több mint 50 százaléka nagyon vagy határozottan előnyösnek látja a társadalmi részvételt. Az országgyűlésben leginkább bízóknak ezzel szemben csupán 37 százaléka tartozik ebbe a csoportba, abszolút többségük pedig kicsit, vagy közepesen tartja előnyösnek a részvételi folyamatokat. Azt látjuk tehát, hogy a közösségi részvétel pozitív megítélését, az az iránti nyitottságot jelentősen elősegíti a (civil szervezeti aktivitással korrelációban lévő) intézményi bizalmi szint bizonyos minimális mértékének megléte, ugyanakkor egy adott bizalmi szint felett ismét csökken a részvétel iránti affinitás. *A közösségi részvétel tipikus ala-*

nya rendelkezik egy generális bizalmi tőkével, ugyanakkor az intézményekkel kapcsolatban egyfajta kritikus álláspont is jellemzi, nem helyezi maradéktalanul bizalmát a képviseleti demokrácia intézményeibe. Ezt a csoportot talán „bizakodó kritikusoknak” is nevezhetjük, és szemben az általános bizalmi válságban szenvedők, illetve az állami intézményekben maradéktalanul megbízó „etatisták” csoportjával, köztük kereshetjük a részvételi folyamatok motorjaként viselkedő állampolgárokat.

További elemzés céljából a ‘bizalom’ (tehát a kormányban, az országgyűlésben és az önkormányzatokban való bizalmat jelző változó), és a megvalósuló részvételt mutató változóinkból építettünk klasztereket, melynek során 3 értelmezhető klasztert készítettünk. Az első csoportba azok kerültek, akik az intézményrendszerrel kapcsolatban nagy bizalmat táplálnak és tevékenyen részt is vesznek a társadalmi folyamatokban, ezt a csoportot elnevezésünk szerint az ‘*integráltak*’ alkotják (137 fő), akik elfogadják a politika adott intézményi kereteit, és részt is vállalnak a civil életben. A második csoport azoké, akik mindkét szegmensben alacsony értéket mutatnak: nem bíznak az intézményrendszerben, és nem is vesznek részt az általunk vizsgált módokon a társadalmi életben, őket ‘*szkeptikusoknak*’ neveztük el (330 fő). A harmadik csoportban azokat találjuk, akik nem bíznak a politikai intézményrendszerben, de a társadalmi tevékenységük kiterjedt, ők az ‘*önállók*’ (45 fő). Az eloszlásból látszik, hogy a válaszadók legnagyobb része (62,3%) a ‘szkeptikusok’ csoportjához tartozik, ami a magyar társadalom mély bizalmi válságával kapcsolatos más eredményekhez illeszkedik (Bakonyi–Balázs, 2012; Györffy, 2007). A minta több, mint negyedére (25,8%) tehető ‘integráltak’, és a közel egy tizednyi (8,5%) ‘önállók’ jelenléte azonban azzal a reménnyel tölthet el, hogy a hazai társadalomban is megvan az aktív állampolgárság, a döntéshozatalban való közösségi részvétel bázisa, amelyre alapozva lehetségesnek látszik a részvételi demokrácia különböző elemeinek fokozatos térhódítása.

Részvétel és demográfia

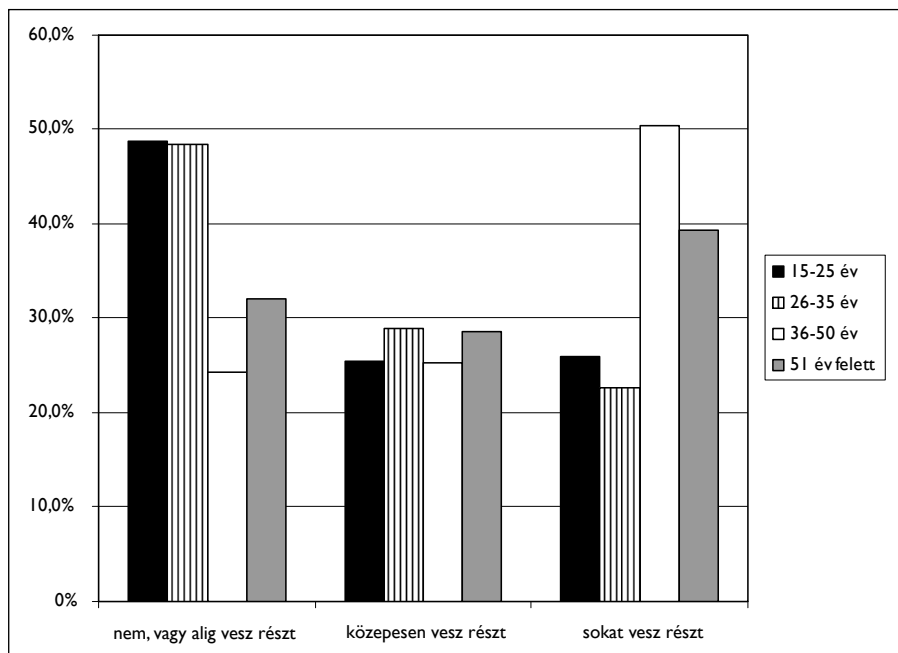
Fontos látnunk, hogy ez a bázis hol, milyen társadalmi csoportokban keresendő, a lakóhely vagy a kor szempontjából eltérő csoportok milyen attitűdökkel viselkednek a közösségi részvétellel kapcsolatban.

1. A korcsoportok szerinti megoszlás

Elsőként azt vizsgáltuk, hogy a kor hogyan befolyásolja a részvételhez való viszonyt. Ha a részvételt mutató, és a részvétel iránti vágyat kifejező itemekből egy-egy magas mérési szintű változót alkotunk,⁵ akkor azt látjuk, hogy csak a ténylegesen megvalósuló részvételt kifejező változó van szignifikáns kapcsolatban a korról (2. ábra). A legaktívabb szereplők a középkorúak és az idő-

sebbek (36–50 és az 51–65 közti korcsoport), a legkevésbé aktívak pedig a két legfiatalabb korcsoport (15–25 és 26–35). A fiatalok (és nem csupán a középiskolai, egyetemi korosztály, hanem az aktív, 26–35 közötti fiatalok) látványos passzivitása cáfolja azt a közvélekedést, hogy a demokratikus jogok gyakorlásának gátja a pártállami korszakból örökölt, passzív, mindent az államra hagyó szocializációs és attitűdmintázat, hisz épp azok a korosztályok tűnnek a leg-

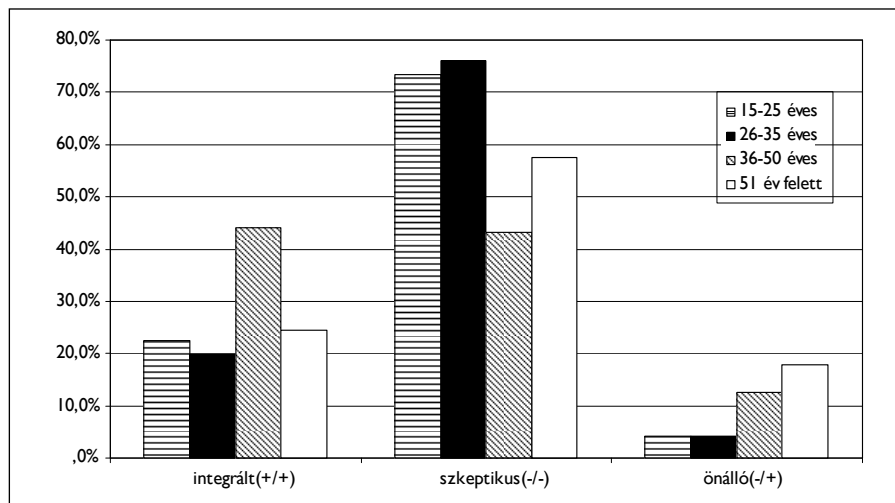
2. ábra. Az effektív részvétel és a kor összefüggése

apatikusabbnak a döntéshozatalba való közvetlen bekapcsolódást illetően, amelyek szocializációja döntően már a rendszerváltást követően zajlott. Ez korrelál más, az ifjúság közéleti-politikai aktivitását monitorozó vizsgálatokkal, így például az „Ifjúság” elnevezésű, négyéves, nagymintás kutatások eredményeivel (Szabó A.–Bauer–Laki 2002, Bauer–Szabó A. 2005, Bauer–Szabó A. 2009). Ezt a képet támasztja alá, ha a korábbiakban bemutatott integráltak-szeptikusok–önállók klaszter-hármas korral való összefüggéseit vizsgáljuk. (3. ábra) A sezeptikusok 70 százalék feletti aránya a két fiatalabb korcsoportban (szemben a középkorúak 40 százalék körüli értékével) mindenképpen arra utal, hogy a részvételi aktivitás éppen a legfiatalabbak körében a leggyengébb, ami összecseng a fiatalok gyenge részvételi hajlandóságával kapcsolatos más vizsgálatokkal (Csőzik, 2012; Bánszegi, 2009) – bár újabban ettől eltérő eredmények is ismertek (Szabó A.–Oross 2012). Ha ezt összevetjük egyes longitu-

dinális vizsgálati eredményekkel (Bakonyi, 2011), akkor megerősödik az a benyomásunk, hogy a rendszerváltást követően a demokratikus intézmények, eljárások iránti bizalom nem erősödött, hanem egy súlyos kiábrándulási folyamat során éppen hogy csökkent, és ez a döntéshozatalba való bekapcsolódás iránti igény alacsony szintjét hozza magával a legfiatalabb korosztályban.

3. ábra. Az intézményi bizalom és a társadalmi részvétel kapcsolata alapján épített klaszterek (magas/magas, alacsony/alacsony, alacsony/magas) és a kor összevetése

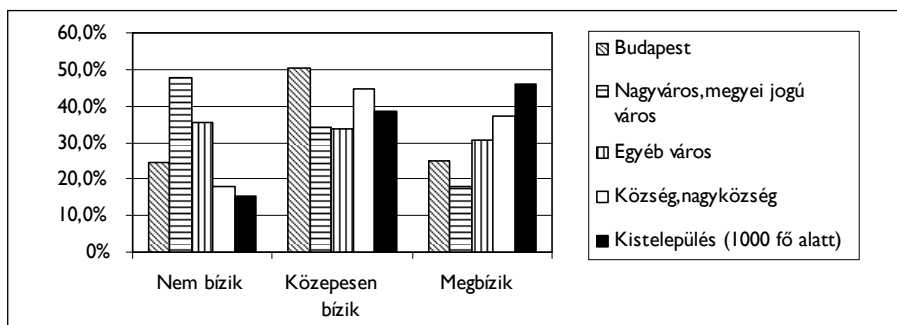

2. A lakóhely hatása a részvételre

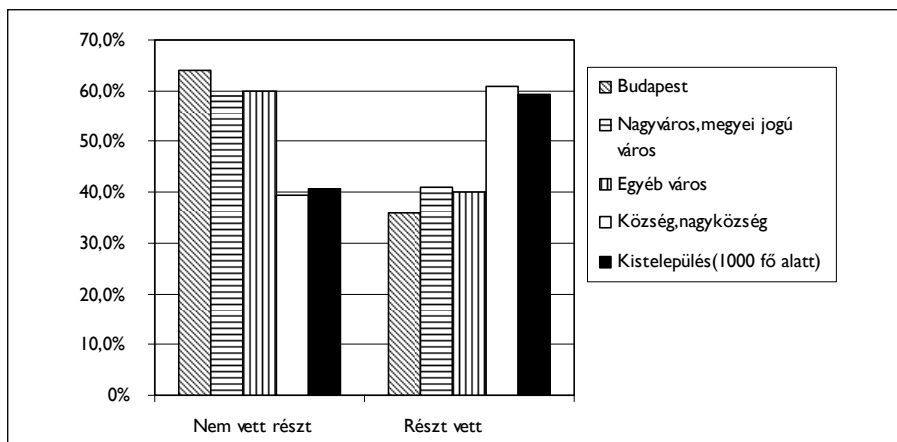
Érdekes mintázat rajzolódik ki, ha a részvétellel kapcsolatos attitűdök lakóhelytípussal való összefüggéseit vesszük szemügyre. Elsőként a képviselői demokrácia helyi intézményeivel, az önkormányzatokkal kapcsolatos bizalmat vizsgáltuk. (4. ábra) Az látható, hogy egy kvázi-lineáris összefüggés mentén minél kisebb településen lakik valaki, annál magasabb átlagos bizalmi értéket ad meg a helyi önkormányzattal kapcsolatban. Ebből a trendből csupán a „Nagyváros, megyei jogú város” kategória lóg ki lefelé, ahol az önkormányzat iránti átlagos bizalom a minimum-értéket veszi fel, amihez képest a budapestiek is jobban bíznak saját önkormányzati intézményrendszerükben. Ha a politikai intézményrendszer egyes elemeibe vetett bizalmat vetjük össze egyenként a lakóhely változónkkal, azt az eredményt kapjuk, hogy a kérdéscsoport 6 iteme közül csak az önkormányzatokkal kapcsolatos bizalomnak van szignifikáns kapcsolata e demográfiai mutatóval, tehát nem egy politikai intézmények iránti bizalommal kapcsolatos általános trend fejeződik ki, hanem egyértelműen az önkormányzatok eltérő bizalmi státuszát indikálja az eredmény.

Főleg a kistépelülések erős bizalmi indexe figyelemre méltó. Ez alighanem összefüggésbe hozható azokkal az eredményekkel (Pl. Cowell et al., 2005), amelyek szerint a személyes ismeretség, a közvetlen kapcsolat az önkormányzati képviselőkkel, polgármesterekkel, szignifikánsan erősíti az önkormányzat iránti bizalmat. Az önkormányzattól való személyes távolság, és az eltérő bizalmi szintek a részvétellel kapcsolatos attitűdök jelentősen eltérő mintázatát rajzolják meg a különböző településtípusokon. Minél kisebb településen lakik valaki, annál valószínűbb, hogy lakossági fórumokon részt vesz (budapestieknél ez az arány 22%, a legkisebb településeknél 43%, a többihez képest erősebb összefüggéssel), illetve annál valószínűbb, hogy a közösségi, önkéntes munkákban aktív (a fentivel megegyező sorrendben: 36, és 61%) (5. ábra). Viszont minél nagyobb településen lakik valaki, annál valószínűbb civil tiltakozásokon való részvétele (6. ábra).

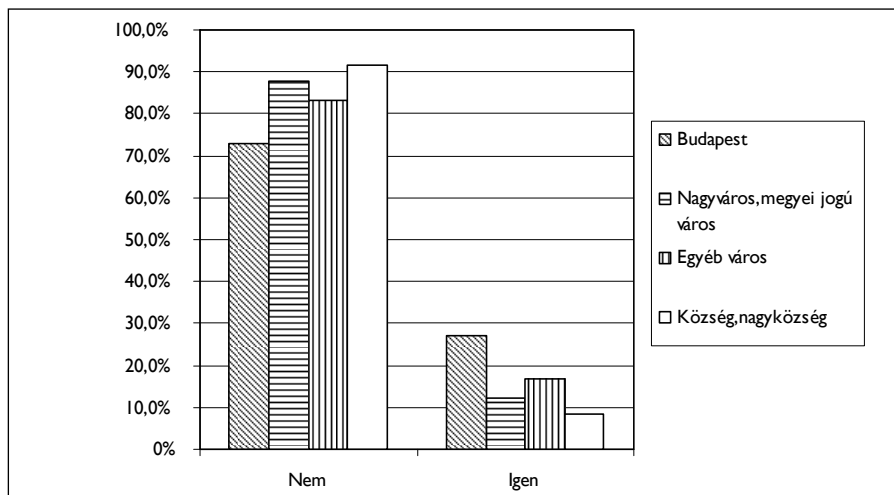
4. ábra. Az önkormányzatokba vetett bizalom településtípusok szerint

5. ábra. Lakossági és közösségi munkában való részvétel és lakóhelytípus összefüggése

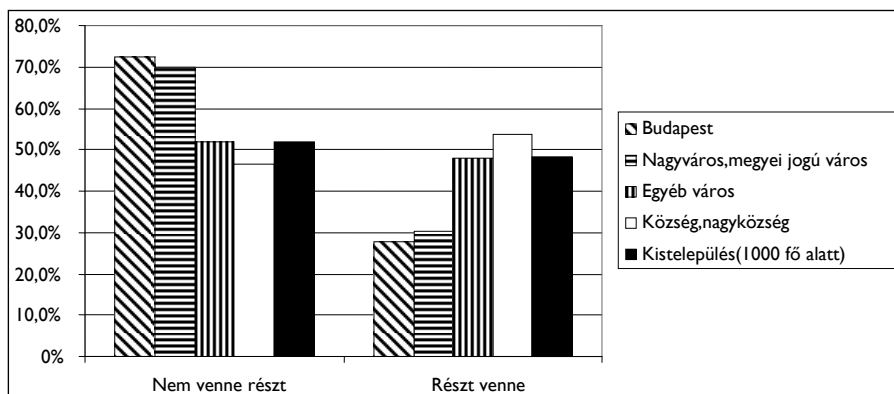

6. ábra. Civil tiltakozásban való részvétel és lakóhelytípus összefüggése

Ha az arra kérdésre adott válaszokat vetjük össze a településtípusokkal, hogy milyen részvételi folyamatokban *vennének részt* a válaszadók, ha azok helyben történnének, azt találjuk, hogy a közmeghallgatáson, lakossági fórumon és a helyi népszavazáson való részvétel iránti vágy összefügg a településtípussal. Az előbbieket esetében viszonylag erős az összefüggés: minél kisebb településen lakik valaki, annál valószínűbb, hogy ilyen módon szívesen vállalna aktivitást a társadalmi életben (7. ábra). A népszavazáson való feltételes részvétel esetén nehezebben interpretálható, mégis szignifikáns összefüggést kapunk, Budapesten azok aránya, akik nem vennének ilyen eseményen részt 43%, míg a kistelepüléseknél 63%, a közbülső településtípusoknál azonban igen eltérő értékeket látunk.

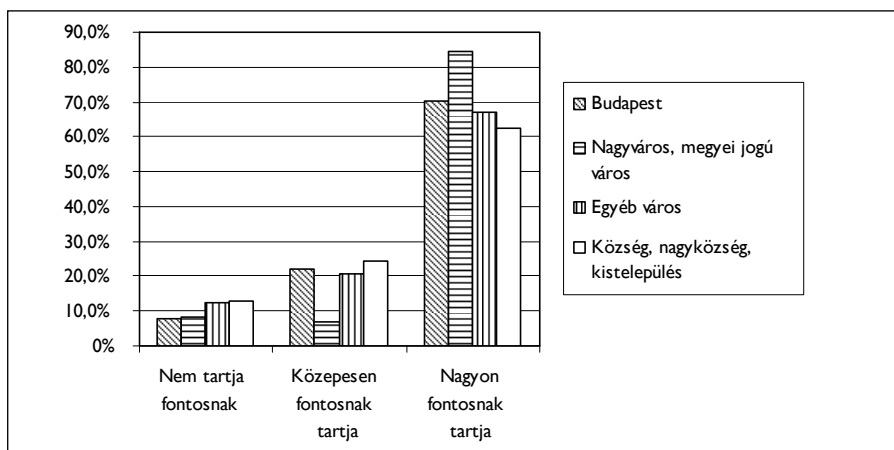
7. ábra. Ha úgy adódna, lakossági fórumokon részt venne, településtípusok szerint

Mindez arra enged következtetni, hogy a falvak, kistelepülések lakói más-képp viszonyulnak az önkormányzatukhoz, és más részvételi formákat is preferálnak, mint a nagyobb települések, elsősorban a nagyvárosok lakói. *A kisebb településeken a közvetlenebb, személyes kapcsolatokon alapuló, inkább konstruktív megoldásokat preferálják* (lakossági fórumok, közmeghallgatások, közösségi munkában való részvétel), míg *a nagyobb településeken* – mindenekelőtt a nagyvárosokban – *az intézményesültebb, személytelenebb és a véleménykülönbségeket, tiltakozást a középpontba állító formák kerülnek előtérbe* (civil tiltakozás, helyi népszavazás, stb.). Az önkormányzatok iránti bizalom magasabb szintje a kisebb településeken elősegíti az alacsonyabb konfliktusszintű, kooperatívabb részvételi formák meghonosodását.

Érdekes eredmény, hogy ha mindeközben a településtípus és az állampolgárok döntésekben való közvetlenebb részvételére vonatkozó kérdés összefüggéseit nézzük, azt látjuk, hogy minél kisebb településen él valaki, annál kevésbé látja fontosnak ezt a kérdést, viszont a budapestiek és a nagyvárosban, megyei jogú városban lakók inkább fontosnak tartják ezt (8. ábra). A leginkább fontosnak az önkormányzatokban legkevésbé bízó nagyvárosiak (a budapestieket kivéve) tekintik a közösségi részvételt. Az adott intézmény iránti bizalmatlanság növeli a részvétel fontosságába vetett hitet, ugyanakkor jó néhány, az önkormányzatokkal együttműködő tényleges részvételi folyamatba való bekapcsolódáshoz a bizalom magasabb foka szükségeltetik. *Úgy is fogalmazhatunk, hogy a bizalmatlanság erősíti a közösségi részvételnek, mint a képviseleti demokrácia alternatívájának elvi támogatását, a gyakorlati részvételhez azonban, amennyiben az nem elsősorban tiltakozó formát ölt, hanem konstruktív, együttműködő technikákat jelent, a bizalom magasabb foka szükségeltetik.*

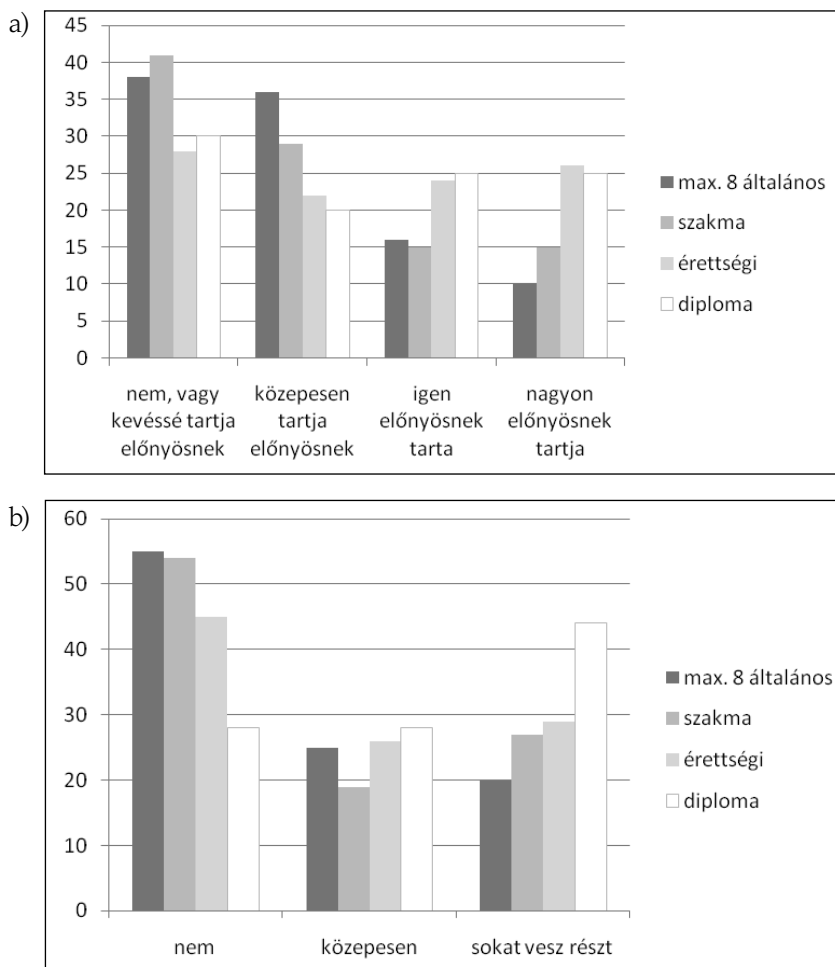
8. ábra. Mennyire tartja fontosnak az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben, lakhely szerinti megoszlásban

3. Iskolázottság és részvétel

Tekintettel arra, hogy a minta a rögzített demográfiai mutatók közül az iskolázottság tekintetében torzult a leginkább, az ezzel kapcsolatos eredményeket fokozott óvatossággal érdemes kezelni. A mintában elég robosztus összefüggés mutatkozik ezzel együtt ahhoz, hogy bizonyos alapvető állításokat megfogalmazhassunk. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők általános-ságban előnyösebbnek tartják a társadalmi részvételi folyamatokat (9.a ábra), és nagyobb arányban vesznek ténylegesen is részt bennük (9.b ábra). Ez összecseng a szakirodalom általánosan elfogadott megállapításaival is.

9. ábra. a) A társadalmi részvétel előnyeire adott válaszokból képzett 'elony4' változó, és az iskolázottság összefüggése; b) A tényleges részvétellel kapcsolatos válaszokból képzett 'effekt3' változó, és az iskolai végzettség kapcsolata

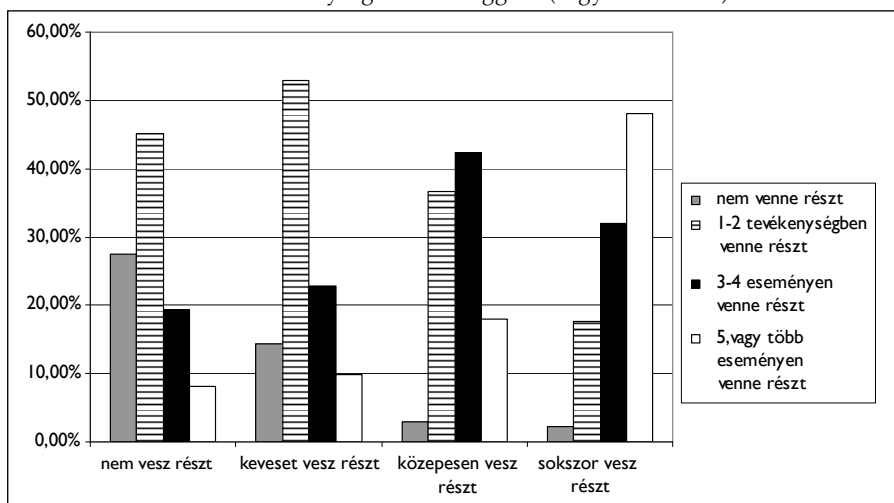

A szándéktól a cselekvésig

Korábbi megállapításunk a részvétellel kapcsolatos elvi és gyakorlati hozzáállás közötti eltérésről átvezet a következő általunk vizsgált kérdéshez: van-e különbség a válaszadók által kívánatosnak tartott részvételi szint és formák, és azok között, amelyekben ténylegesen részt is vesznek? Ha van, vajon mi áll az útjában annak, hogy a részvétel vágyott formáit a gyakorlatban is megvalósítsák?

Az első tény, amit kijelenthetünk, - s ez nem meglepő - hogy a részvétel iránti vágy (a kérdőív 7-es blokkja) és a megvalósuló részvétel erősen korrelál egymással olyanformán, hogy akik részt vennének társadalmi részvételi folyamatokban, azok ezt általában meg is teszik.⁶ Ez legalábbis annyit jelent, hogy jelentős gátja a civil szereplésnek nincsen. (10. ábra)

10. ábra. A vágyott (ha úgy adódna, részt venne-e) és a megvalósult (effektív) társadalmi tevékenységek összefüggése (vagyott4/effekt4)

Befolyásolhatja azt, hogy valaki a társadalmi cselekvés vágyától eljut a valódi cselekvésig, az a vélemény, amely benne az aktív állampolgári, civil szerepvállalásról, a civil szervezetek hasznosságáról, vagy éppen negatív megközelítésben, például azok vélelmezett öncélúságáról kialakul. A kérdőív 14-es blokkjának egymással korreláló kérdéseiből állítottunk össze egy mutatót, mellyel lehetőségeinkhez mérten elég jól le tudjuk írni a szerepvállalással kapcsolatos attitűdöt.⁷ Így egy változóval tudtuk jellemezni a szervezetekről alkotott pozitív véleményeket (a civil szervezetek a demokratikus jogok gyakorlásának fontos eszközei, segítik az állampolgári vélemények megfogalmazását és képviseletét, illetve az állampolgári részvétel a döntéshozatalban javítja a döntések minőségét) és a negatív tulajdonításokat is (a civil tiltakozásban részt-

vevők csak magukra akarják felhívni a figyelmet, a civil szervezetek csak megélhetési célból tiltakoznak).

Ezt a változót összevetettük a valódi részvétel és a vágyott szerepvállalás mutatóival és mind a két esetben szignifikáns kapcsolatot kaptunk, tehát *valóban hatással van a bennünk kialakult attitűd arra, hogy hogyan viszonyulunk a valóságban is a civil szerepvállaláshoz.*⁸ A kapcsolat iránya – nem meglepő módon –, azt mutatja, hogy minél pozitívabban látja valaki a társadalmi részvételt, az ezeket szervező csoportokat, szervezeteket, annál inkább vágyik a részvételre és annál inkább részese is ezeknek az ügyeknek. Az attitűdmutató, és a két vizsgált változó közül a társadalmi részvétel iránti vágyat leíró mutató közt erősebb a kapcsolat, ami azt mutatja, hogy ezen attitűdök elvezetnek a részvételre vágyáshoz, a megvalósuló cselekvésig azonban még egyéb akadályozó tényezőkön át vezethet az út. A két modell közt fennálló, a kapcsolatuk erősségében leírható különbség azonban elég csekélynek mondható, ami ismét arra utal, hogy jelentős akadálya annak, hogy a részvételre irányuló vágyból megvalósult cselekedet legyen, nincs.

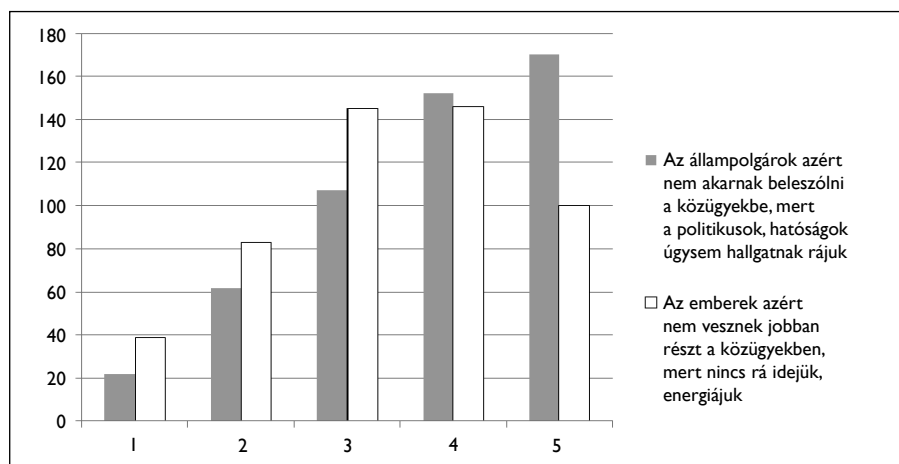
A valódi cselekvés (aktuális részvétel) és a vágyott cselekvés (potenciális részvétel) egymáshoz való viszonyát próbáltuk kifejezni, amikor a feltételes cselekvés (vágyott aktivitás) és a megvalósuló cselekvés mutatóiból készítettünk két, három elemű, reményeink szerint jól interpretálható klasztert. A három elemű klaszterünk első csoportjába azok kerültek, akik vágnak is a tevékenységekre és cselekszenek is, ők a 'megvalósító' aktívak (80 fő). A második csoportba azok kerültek, akik mindkét változó mentén alacsony értékekkel jellemezhetők, tehát nem is vágnak a részvételre, s konzekvensek is ehhez: nem is vesznek részt a társadalmi részvételi folyamatokban. Őket 'érdektelenek'-nek neveztük el (258 fő). A harmadik csoportba ezzel szemben azok kerültek, akiknek vágyott aktivitása magas értéket ér el (tehát, ha *úgy adódna*, több tevékenységet is végeznének), de eddig kevés tevékenységben vettek részt valójában, őket az interpretálhatóság kedvéért a 'tehetetlenek' címkéjével láttuk el (183 fő).

A klaszterek korral való összefüggése egyértelműen igazolható volt. A két fiatalabb korosztályban 10% körüli azok aránya, akik a 'megvalósítók' csoportjába tartoznak, a két idősebb korcsoportban ez az arány már 20% körüli. A fiatalabbak között valamivel 50% feletti azok aránya, akik az érdektelenek csoportjába kerültek, a 36–50 év közöttiek és az 51 éven felülieknél ez az arány 50% alatti, de a korcsoportok közti eltérés nem túl jelentős és nem is lineáris. A 15–25 év közöttiek 39%-a tartozik a 'tehetetlenek' közé, a 26–35 évesek közt ez az arány 35%, s a két idősebb korcsoportban ez sorrendben 33 és 30%. Itt tehát teljesen lineáris összefüggést kapunk: minél fiatalabb valaki, annál valószínűbb az, hogy a vágyó, de nem cselekvő 'tehetetlenek' csoportjába tartozik. Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a fiatalok körében tapasztalható magasabb passzivitás elsősorban nem az 'érdektelenek' nem cselekvő, és arra

nem is vágyó csoportján belüli, az idősebb kohorszoktól lényegesen nem különböző jelenlétével függ össze, hanem a 'tehetetlenek' csoportján belüli marakáns felülreprezentáltságuk miatt, azaz az idősebb korosztályoknál lényegesen nagyobb arányban vannak jelen köztük azok, akik szeretnének cselekedni, de úgy érzik, ennek útjában leküzdhetetlen akadályok állnak.

Vessünk most egy pillantást arra, hogy milyen okai lehetnek ennek a viselkedésnek, azaz mi tartja vissza a közösségi döntésekben részt venni óhajtó állampolgárokat attól, hogy ezt valóban meg is tegyék. A kérdőíven az ezzel kapcsolatban megfogalmazott állításokkal való egyetértés mértékéből következtethetünk az egyes tényezők szerepére. Azzal az állítással, hogy az állampolgárok azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, hatóságok úgysem hallgatnak rájuk, a válaszadók (ötfokú skálán) 3,75-ös átlaggal értékelték egyet (11. ábra).

11. ábra. „Az állampolgárok azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, hatóságok úgysem hallgatnak rájuk” illetve „Az emberek azért nem vesznek jobban részt a közügyekben, mert nincs rá idejük, energiájuk” kérdéssel való egyetértés mértéke (1: egyáltalán nem ért egyet; 5: teljesen egyetért; átlag 3,75 ill. 3,36)

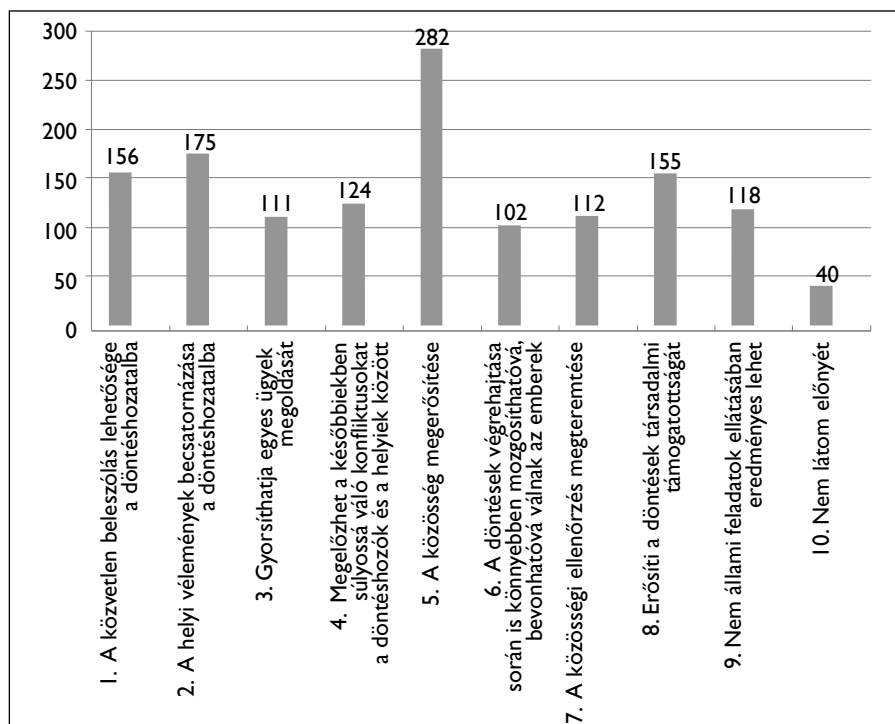
A válaszadók közül a fiatalabbak bizonyultak szkeptikusabbnak, lényegesen nagyobb mértékben értékelték egyet a fenti állítással, mint az idősebb korcsoportok. Kevésbé elfogadott az az állítás, hogy az állampolgárok azért nem vesznek részt jobban a közügyekben, mert nincs rá idejük (3,36-os átlag). Ha a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy az állampolgárok, illetve az intézmények kellően nyitottak-e a közösségi részvétel megvalósítására, a fenti adatokat megerősítő eredményeket kaptunk. Az ötfokú skálán az állampolgárok 2,64-es, míg a hivatalok/önkormányzatok/államigazgatás 2,14-es átlagot kaptak a nyitottságra vonatkozóan. Mindkét érték a közepes szint alatt marad,

tehát mind az állampolgárok, mind az intézmények részéről csekély hajlandóságot látnak a válaszadóink a részvétellel, azonban az intézményi ellenállást valamivel erőteljesebb problémának látják.

Előnyök és hátrányok

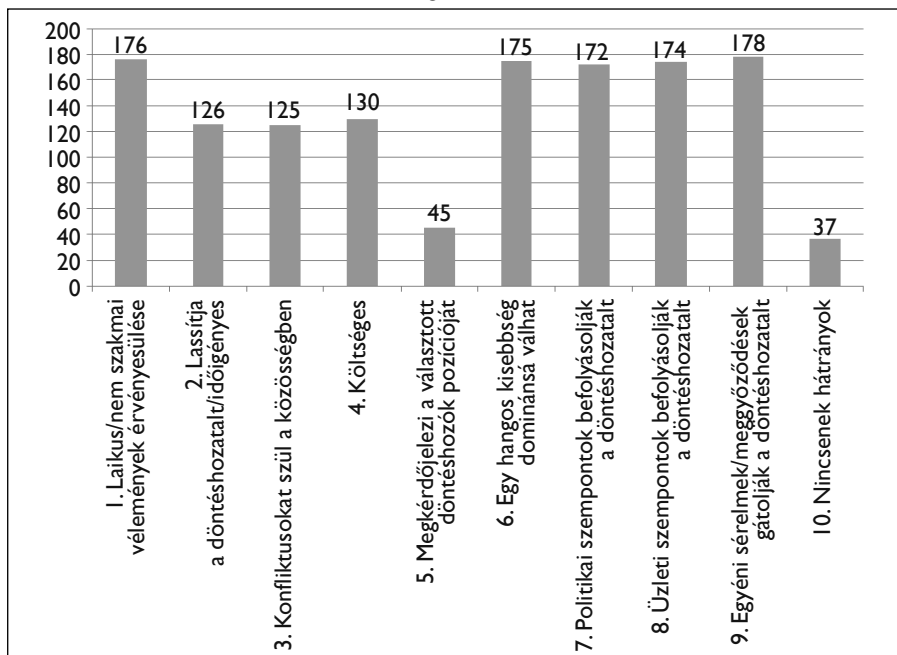
Kutatásunk során arra is választ kerestünk, hogy a szakirodalomban felsorakoztatott potenciális előnyök és hátrányok közül melyek kapnak hangsúlyt a részvétellel kapcsolatos gondolkodásban. Ezek közül a 12. ábrán látható potenciális előnyökre kérdeztünk rá kérdőívünkben. A kapott válaszok alapján egyértelműen a közösségi kohézió és bizalom támogatásával kapcsolatos előnyök élveznek abszolút prioritást. Kiemelkedően a legtöbben (282 fő) a közösség megerősítését jelölték meg a társadalmi részvétel előnyei között. De az egyes lehetséges válaszok átlagos említésénél (137,5) több válasz érkezett a döntések társadalmi támogatottságának megerősítésére (ez a két pont, az 5. és a 8. közvetlen bizalmi-közösségi szempontoknak foghatók fel), továbbá két, a közösség közvetlen beleszólására, véleményének becsatornázására vonatkozó pontra is (1. pont: 156; 2. pont: 175).

12. ábra. A „Milyen előnyeit látja a társadalmi részvételnek?” kérdésre kapott válaszok megoszlása

Ehhez képest a közösségi ellenőrzés megteremtése, egyes feladatok ellátásában való hatékonyság, a konfliktus-megelőző szerep, vagy a döntésvégrehajtásban való aktív részvétel megkönnyítése kevésbé látszanak fontos szempontnak a kutatásban részt vevők számára. A válaszadók mindössze 7,5 százaléka (40 fő) nem látta egyáltalán előnyét a társadalmi részvételnek. Ez megint jelentős társadalmi igényre utal. Korcsoportonkénti bontásban vizsgálva a válaszokat ismételten azt tapasztaljuk, hogy az idősebb korosztályok demokratikus tudatossága erőteljesebb, a fiatalabb kohorszoknál nagyobb arányban jelölték meg az előnyök között például a közösségi ellenőrzéssel kapcsolatos pontot (7. pont), illetve értettek egyet azokkal az állításokkal, amelyek szerint az állampolgári tiltakozások, akciók a demokratikus jogok gyakorlásának fontos, és eredményes elemei, illetve hogy az állampolgárok aktív részvétele a döntéshozatalban javíthatja a döntések minőségét.

13. ábra. A „Milyen hátrányait látja a társadalmi részvételnek?” kérdésre kapott válaszok megoszlása

A közösségi részvétel potenciális hátrányaival kapcsolatos válaszok esetében ismét egy határozott gócpont köré szerveződő aggodalmak dominálják az ellenérzéseket: a részvételi folyamatoknak a szakirodalomban is tárgyalt (Hermet et al, 2005) befolyásolásával kapcsolatos félelem, hogy kisebbségi csoportok, részérdekek eluralkodnak a részvételi folyamatban, és akár a többségi

véleménnyel szemben is érvényesülhetnek (6-9. válaszcsoporthoz). (13. ábra) Emellett a laikus, nem szakmai vélemények érvényesülése jelenik meg az átlagnál erőteljesebben a válaszok között. Figyelemre méltó, hogy a választott döntéshozók (a képviselői demokrácia) pozíciójának megingatásával kapcsolatos aggodalom szinte egyáltalán nem jelenik meg, alig többen tartják ezt hátránynak, mint ahány válaszadó szerint egyáltalán nincsenek hátrányai a közösségi részvételnek.

Ha a részvételnek tulajdonított hátrányokat vetjük össze a kor változónkkal, újra érdekes összefüggéseket találunk. A legfiatalabb korcsoportban 45% azok aránya, akik attól tartanak, hogy laikus döntések érvényesülnek, ha a döntéseket szélesebb, társadalmi szintű egyeztetések előzik meg; a legidősebbek között ez az arány jóval alacsonyabb, alig több, mint 24% (2. táblázat). Hasonló eredményt kapunk akkor, ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a társadalmi részvétel lassítja-e a döntéshozatalt? Újra a fiatalabbak azok, akik szkeptikusabban ítélik meg a társadalmi részvételt: a 15 és 35 év közötti két korcsoport 32% és 25%-a ért egyet azzal az állítással, hogy a társadalmi részvétel lassítja a döntéshozatalt, a két idősebb korcsoportnál ez az arány egyaránt 16% körül mozog! Tehát ismét a fiatalabbak azok, akik szigorúbban, kritikusabban ítélik meg a társadalmi részvételt. Már szinte meg sem lepődünk, mikor azt látjuk, hogy szintén inkább a fiatalok azok, akik szerint a társadalmi részvétel az egyéni sérelmek, meggyőződések érvényesülésén keresztül is gátja lehet a döntéshozatalnak.

1 táblázat. A társadalmi részvétel hátránya: laikus/nem szakmai vélemények érvényesülése

	életkor 4 kategóriában				Total
	15–25 éves	26–35 éves	36–50 éves	51 év felett	
nem ért egyet	54,8%	71,1%	73,0%	75,9%	66,4%
egyért	45,2%	28,9%	27,0%	24,1%	33,6%
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

KONKLÚZIÓ

Az elmúlt évtizedekben világszerte lezajlott „részvételi forradalom” (Dryzek, 2000) a magyar társadalmat felemás módon érintette meg. Egyfelől megjelentek, és többé-kevésbé ismertté váltak a közvetlen demokrácia eszköztárába tartozó megoldások, de továbbra is az állampolgárok szerény kisebbsége vesz részt ténylegesen ilyen tevékenységekben. Az általunk megkérdezett 521 vá-

laszadóra ezek közül is elsősorban a jogilag jobban formalizált (helyi népszavazás 22,8%, lakossági fórum 13,5%), vagy az erőteljesebb aktivitást nem kívánó (adományozás civil szervezeteknek 17,8%) formáiban való részvétel a jellemzőbb. A nagyobb energiabefektetést, mélyebb elköteleződést igénylő eljárásokba való bekapcsolódás szerény mértékű (civil tiltakozás 8,7%; aktivitás civil szervezetben 6,2%; helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben 5%; önkormányzati tervek véleményezése 5%). Biztató emellett a közösségi, önkéntes munkában való részvétel relatíve magas aránya (20,1%).

A közintézményekbe vetett bizalom igen alacsony értéket mutat, amihez képest a közösségi részvétel kitüntetett szereplőinek tekinthető civilek iránti bizalom szignifikánsan magasabb. A képviseleti demokrácia intézményei iránti alacsony bizalom ugyanakkor nem jelenti automatikusan a részvételi folyamatokkal kapcsolatos nagyobb nyitottságot. A társadalmi részvételnek *általában* nincs szignifikáns összefüggése az intézményekbe vetett bizalommal, (bár a civil szervezetekben való aktivitás hozzájárul az állami szervezetekkel kapcsolatos bizalom megerősítéséhez). Úgy tűnik tehát, hogy a részvételi folyamatok iránti nyitottságot nem az állami intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje, az azok helyetti alternatíva keresése teremti meg, épp ellenkezőleg, a bizalom általánosan magasabb szintje segíti a közösségi részvétel kitüntetett terepének számító civil szervezetek munkájába való bekapcsolódást. Az összefüggés azonban nem teljesen lineáris. A társadalmi részvételt a legelőnyösebbnek azok a válaszadók látják, akik a képviseleti demokrácia intézményei (országgyűlés) iránt közepes bizalmat táplálnak. Azt látjuk tehát, hogy a közösségi részvétel pozitív megítélését, az az iránti nyitottságot jelentősen elősegíti a (civil szervezeti aktivitással korrelációban lévő) intézményi bizalmi szint bizonyos minimális mértékének megléte, ugyanakkor egy adott bizalmi szint felett ismét csökken a részvétel iránti affinitás. További eredményeink azt mutatják, hogy a bizalmatlanság erősíti a közösségi részvételnek, mint a képviseleti demokrácia alternatívájának *elvi* támogatását, *a gyakorlati részvételhez* azonban, amennyiben az nem elsősorban tiltakozó formát ölt, hanem konstruktív, együttműködő technikákat jelent, a bizalom magasabb foka szükséges.

A közösségi részvétel tipikus alanya rendelkezik egy általános bizalmi szinttel, ugyanakkor az intézményekkel kapcsolatban egyfajta kritikus álláspont is jellemzi, nem helyezi maradéktalanul bizalmát a képviseleti demokrácia intézményeibe. Ezt a csoportot talán „bizakodó kritikusok”-nak is nevezhetjük, és szemben az általános bizalmi válságban szenvedők, illetve az állami intézményekben maradéktalanul megbízó „etatisták” csoportjával, köztük kereshetjük a részvételi folyamatok motorjaként viselkedő állampolgárokat.

Ennek a hipotézisnek az alátámasztására klasztereket képeztünk, ahol a bizalommal kapcsolatos és a részvételi folyamatokba való bekapcsolódásra vo-

natkozó válaszokat vettük alapul. Ez visszaigazolta három csoport meglétét: az intézményrendszerrel kapcsolatban nagy bizalmat tápláló, de a közösségi részvételbe is intenzíven bekapcsolódó *'integráltak'* (137 fő); a mindkét szegmensen alacsony értéket mutató, az intézményrendszerben nem bízó és a részvételt is kerülő *'szkeptikusok'* (330 fő); és a politikai intézmények iránt bizalmatlan, de kiterjedt társadalmi tevékenységű *'önállók'* (45 fő). A válaszadók legnagyobb része (62,3%) a 'szkeptikusok' csoportjához tartozik, ami illeszkedik a magyar társadalom mély bizalmi válságával kapcsolatos más eredményekbe (Bakonyi–Balázs, 2012; Györffy, 2007). A minta körülbelül egyharmadára tehető 'integráltak', és 'önállók' jelenléte azonban azzal a reménnyel tölthet el, hogy a hazai társadalomban is megvan az aktív állampolgárság, a döntéshozatalban való közösségi részvétel bázisa, amelyre alapozva lehetségesnek látszik a részvételi demokrácia különböző elemeinek fokozatos térhódítása.

A fenti klaszterstruktúra koreloszlását vizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy nem állja meg a helyét az a széles körben elfogadott, más vizsgálatok által ugyanakkor korábban is cáfolt (Szabó A.–Bauer–Laki, 2002; Bauer–Szabó A., 2005; Bauer–Szabó A., 2009) koncepció, amely a magyar társadalomnak a demokratikus ellenőrzés és a részvétel iránti alacsonyabb érdeklődését a pártállami időszak rossz szocializációs örökségével magyarázza. Épp ellenkezőleg, az idősebb, a rendszerváltás előtt szocializált kohorszok körében jóval alacsonyabb a 'szkeptikusok' aránya. Ők azok, akik sokkal intenzívebben kapcsolódnak be a részvételi folyamatokba, miközben a fiatalabb korosztályok inkább távol tartják magukat ezektől a tevékenységektől, és fontosságuk megítélésében, a demokráciához való hozzájárulásukat illetően is lényegesen kiábrándultabbak.

A lakóhely és a részvétel összefüggései kapcsán megállapítható, hogy a kisebb települések lakói szignifikánsan nagyobb bizalmat táplálnak az önkormányzatuk iránt, mint a nagyobb településeken, városokban élők. Ezzel párhuzamosan más típusú részvételi folyamatok is jellemzők rájuk. *A kisebb településeken a közvetlenebb, személyes kapcsolatokon alapuló, inkább konstruktív megoldásokat preferálják* (lakossági fórumok, közmeghallgatások, közösségi munkában való részvétel), míg *a nagyobb településeken* – mindenekelőtt a nagyvárosokban – *az intézményesültebb, személytelenebb és a véleménykülönbségeket, tiltakozást a középontba állító formák kerülnek előtérbe* (civil tiltakozás, helyi népszavazás, stb.). Az önkormányzatok iránti bizalom magasabb szintje a kisebb településeken elősegíti az alacsonyabb konfliktusszintű, kooperatívabb részvételi formák meghonosodását.

Kutatásunk során arra is választ kerestünk, hogy milyen tényezők akadályozzák a részvételi folyamatokba való bekapcsolódást. Megerősítést nyert a kézenfekvő feltételezés, hogy az első és legfontosabb befolyásoló tényező, hogy az emberekben milyen attitűd alakult ki a közösségi részvétellel kapcsolatban.

Minél pozitívabb a véleményük a részvételi folyamatokról, minél erősebb a vágy irántuk, annál nagyobb mértékben kapcsolódnak be azokba. Ez legalábbis annyit jelent, hogy áthághatatlan gátja a civil részvételnek nincsen, a vizsgálati csoportban aki ezt fontosnak gondolja, és részt szeretne venni, az többnyire meg is teszi.

A valódi cselekvés (aktuális részvétel) és a vágyott cselekvés (potenciális részvétel) közti viszony részletesebb elemzésére alkalmazott klaszterezéssel három típuscsoportot tudtunk körülhatárolni. Az első csoportba a cselekvésre vágyó, és abban részt is vevő 'megvalósító' aktívak kerültek (80 fő); a második csoportot a mindkét változó mentén alacsony értékekkel jellemezhető 'érdektelenek' alkották (258 fő); míg a harmadik csoport azokból állt össze, akiknek vágyott aktivitása magas értéket ér el (tehát, ha *úgy adódna*, több tevékenységet is végeznének), de eddig kevés tevékenységben vettek részt valójában, őket a 'tehetetlenek' címkéjével láttuk el (183 fő). A három klaszter elemzése megerősíti korábbi eredményeinket: a válaszadók legnagyobb része passzív és közömbös a részvételi folyamatokat illetően, egy jelentős kisebbség azonban (35%) aktívabb kíván lenni a közösségi döntéshozatal és a közélet területén, ám erre különböző okok miatt nem nyílik lehetősége. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen akadályok állhatnak a 'tehetetlenek' csoportjába tartozók aktívabb részvételének útjában, akkor azt látjuk, hogy nagyobb mértékben az intézményi ellenállást teszik felelőssé válaszadóink az alacsony szintű részvételért, azonban a passzív társadalmi közeg hatását is fontosnak látják. Az intézményi ellenállást a fiatalabbak, a társadalmi passzivitást a magasabb iskolai végzettségűek tartják jelentősebbnek.

Végezetül az előnyök és a hátrányok megítélése szempontjából megállapítható, hogy a felmérésben szereplők számára a részvétellel kapcsolatos legfontosabb hozadék (és talán az elsődleges elvárás is) a közösségi kohézió, a bizalom megerősítése. Minden egyéb normatív demokratikus érv, vagy praktikus előny csak ezt követi. A hátrányok közül viszont következetesen a részvételi folyamatok különböző csoportok általi manipulálása, befolyásolása szerepel.

Összességében azt mondhatjuk, hogy válaszadóink körében a közösségi részvétel megítélése és gyakorlata rendkívül ambivalens. Huszonhárom évvel a rendszerváltás után a vizsgált csoport jelentős része, és ezen belül különösen a fiatalok – párhuzamosan a közélet és a politika iránti érdektelenséggel – passzívak és kevéssé nyitottak a részvételi folyamatokra. Van ugyanakkor a magyar társadalomnak egy olyan, nem elhanyagolható része, amely igenis fontosnak tartja a közügyekben való aktív részvételt, és ők erőfeszítéseket is tesznek azért, hogy az általuk fontosnak ítélt részvételi folyamatokba be is kapcsolódjanak. Ennek útjában ugyanakkor több akadályt is látnak: elsősorban az intézmények ellenállását, de – ha valamivel kisebb mértékben is – a passzív társadalmi közeget is kárhóztatják a részvétel alacsony szintjéért Magyarországon. Egyáltalán nem mindegy ugyanakkor, hogy milyen technikákkal, eljárásokkal

találkoznak. Úgy tűnik, a folyamatos közéleti konfliktusokba, a „hideg polgárháborúba” (Szilágyi, 2010) belefáradt lakosság a részvételtől elsősorban a közösségi kohézió megerősítését, és nem a konfliktusok fokozását várja. A bizalomhiány tükröződhet az ilyen tevékenységek manipulálhatóságától való félelmek mögött is. Emellett a kíváncsi (és ténylegesen gyakorolt) részvételi eljárások különbözhetnek attól függően, hogy azt hol, milyen környezetben, településtípuson valósítják meg.

Van terepe és bázisa tehát a részvételi folyamatoknak hazánkban, ám azok megtervezésekor különös gondossággal kell eljárni: meg kell találni az azokba bekapcsolódni kívánók körét, ki kell választani a megfelelő technikákat, törekedni kell a közösségi érzés megerősítésére és garanciákat kell biztosítani a részvételi folyamat félrecsúszásával szemben. Ahhoz pedig, hogy mindez minél szélesebb körben megtörténhessen, elengedhetetlen átfogó képzési, ismeretátadási programok beindítása az intézmények munkatársainak, döntéshozóinak körében éppúgy, mint a társadalmi szemléletformálás, segítségnyújtás, az „empowerment” széles körű megvalósítása.

FÜGGELÉK

A válaszadó

1. Neme: férfi nő
2. Kora: 0–14 15–25 26–35 36–50 51–65 65–
3. Lakóhelye: Budapest Nagyváros, megyei jogú város Egyéb város
 Község, nagyközség Kistelepülés (< 1000 lakos)
4. Legmagasabb iskolai végzettsége:
 8 általános (vagy kevesebb) Szakmunkásképző, egyéb érettségit nem adó
 középiskola Érettségi Egyetemi/főiskolai diploma

Bizalom

5. Mennyire bízunk abban, hogy az alább felsorolt intézmények jól végzik a feladatukat? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem értek egyet; 5: teljesen egyetérték)

a. Országgyűlés; b. A kormány; c. Az önkormányzatok; d. A rendőrség; e. Általában a média, a sajtó; f. A civil szervezetek

Társadalmi részvételi folyamatok ismertsége

6. Ön vett-e már részt az alábbi tevékenységek/folyamatok valamelyikében?

(Több is megjelölhető.)

- a) lakossági fórum/közmeghallgatás
- b) civil tiltakozás
- c) helyi népszavazás
- d) aktivitás civil szervezetekben

- e) közösségi, önkéntes munka
- f) adományozás civil szervezet részére
- g) helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben
- h) önkormányzati tervek (településrendezési tervek, rendeletek, engedélyezések) előzetes véleményezése
- i) egyéb, éspedig:

7. Ha úgy adódna, Ön részt venne-e ezen tevékenységek/folyamatok valamelyikében? *(Több válasz is megjelölhető)*

- a) lakossági fórum/közmeghallgatás
- b) civil tiltakozás
- c) helyi népszavazás
- d) aktivitás civil szervezetekben
- e) közösségi, önkéntes munka
- f) adományozás civil szervezet részére
- g) helyben lakók közös fellépése önkormányzati döntésekkel szemben
- h) önkormányzati tervek (településrendezési tervek, rendeletek, engedélyezések) előzetes véleményezése

Civil szervezetek

8. Kérem nevezzen meg civil szervezeteket, amelyekről már hallott!

9. Kérem nevezzen meg civil szervezeteket, amelyekkel lakóhelyén/munkája során közvetlenül találkozott! (ha vannak ilyenek)

10. Ön részt vesz valamilyen civil szervezet munkájában?

11. Ha a fenti kérdésre igen a válasz, milyen módon vesz részt? (több válasz is megjelölhető!)

- a) alkalmazott vagyok
- b) önkéntes vagyok
- c) adománnyal támogatom
- d) szimpatizánsként levelezőlistán rajta vagyok, tájékoztatást kapok
- e) részt veszek rendezvényeiken
- f) egyéb, éspedig:

Vélemény a társadalmi részvételről

12. Milyen előnyeit látja a társadalmi részvételnek?

- a) közvetlen beleszólás lehetősége a döntéshozatalba
- b) helyi vélemények becsatornázása a döntéshozatalba
- c) gyorsíthatja egyes ügyek megoldását
- d) megelőzhet a későbbiekben súlyossá váló konfliktusokat a döntéshozók és a helyiek között
- e) közösség megerősítése
- f) a döntések végrehajtása során is könnyebben mozgósíthatóvá, bevonhatóvá válnak az emberek

- g) közösségi ellenőrzés megteremtése
- h) erősíti a döntések társadalmi támogatottságát
- i) nem állami feladatok ellátásában eredményes lehet
- j) egyéb, éspedig:
- k) nem látom előnyeit

13. Milyen hátrányait látja a társadalmi részvételnek?

- a) laikus/nem szakmai vélemények érvényesülése
- b) lassítja a döntéshozatalt/időigényes
- c) konfliktusokat szül a közösségben
- d) költséges
- e) megkérdőjelezi a választott döntéshozók pozícióját
- f) hangos kisebbség dominánsá válhat
- g) politikai szempontok befolyásolják a döntéshozatalt
- h) üzleti szempontok befolyásolják a döntéshozatalt
- i) egyéni sérelmek/meggyőződések gátolják a döntéshozatalt
- j) egyéb, éspedig:
- k) nincsenek hátrányok

14. Mennyire ért egyet az alábbi állításokkal? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem értek egyet; 5: teljesen egyetértek)

A civil/állampolgári tiltakozásokban részt vevők csak önmagukra akarják felhívni a figyelmet.

Az állampolgári tiltakozások, akciók a demokratikus jogok gyakorlásának fontos, és eredményes elemei.

Az állampolgárok aktív részvétele a döntéshozatalban javíthatja a döntések minőségét.

A civil szervezetek többsége csak megélhetési célból tiltakozik minden ellen.

A civil szervezetek jelentősen segítik az állampolgári vélemények megfogalmazását és képviselését.

Az emberek azért nem akarnak beleszólni a közügyekbe, mert a politikusok, a hatóságok úgysem hallgatnak rájuk.

Az emberek azért nem vesznek jobban részt a közügyekben, mert nincs rá idejük, energiájuk.

15. Ön mennyire tartja fontosnak, hogy beleszólhasson a döntésekbe? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem tartom fontosnak; 5: nagyon fontosnak tartom)

16. Összességében Ön mennyire tartja fontosnak az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem tartom fontosnak; 5: nagyon fontosnak tartom)

17. Összességében Ön mennyire tartja eredményesnek Magyarországon az állampolgárok közvetlenebb részvételét a döntésekben? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem tartom eredményesnek; 5: nagyon eredményesnek tartom)

18. Szívesebben csatlakozna-e részvételi folyamatokhoz, ha valamilyen „magasabb szerv” (pl. kormány, egyház, stb.) hirdetné meg? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: sokkal szívesebben)

19. Ön szerint az államigazgatás/hivatalok/önkormányzatok kellően nyitottak és kezdeményezők az állampolgárok döntésekre való bevonásában? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon nyitottak és kezdeményezők)

20. Ön szerint az állampolgárok kellően nyitottak és kezdeményezők az állampolgárok döntésekre való bevonásában? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon nyitottak és kezdeményezők)

21. Ön az e célból létrejött szervezeteket elég erősnek/ismertnek tarja-e, megvan a kellő támogatottságuk? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon ismertek és támogatottak)

22. Ön szerint a média elég széles körű tájékoztatást nyújt az aktív állampolgári részvétellel kapcsolatban, ill. a civil szervezetek munkáját illetően? (1–5 skála, 1: egyáltalán nem; 5: nagyon széleskörűen tájékoztat)

JEGYZETEK

¹ A 'bizalom' főkomponens a kérdőív bizalom paneljának itemjeiből készült (5-ös számú kérdés-csoport). A blokkból az országgyűléssel, kormánnyal és az önkormányzatokkal kapcsolatos véleményeket helyeztük el egy főkomponensben, ezekből elég magas, 68,5%-os megőrzött információmennyiségű PC-t alkothattunk. A bizalom blokk másik három itemje nem korrelált a többi mutatóval megfelelően, ezeket egyenként tudtuk az elemzésbe bevonni.

² A társadalmi részvételt mérő mutatókat a kérdőív 6. blokkjában szereplő kérdésekre adott válaszokból, a 10. kérdés („Ön részt vett valamilyen civil szervezet munkájában?”) két értékű változójából és a 11. – civil szervezetekben való részvételt mutató – kérdéscsoportból készítettük, egyrészt egyszerűen összeadtuk az igen válaszokat, másrészt a pontosabb értelmezhetőség érdekében súlyoztuk a válaszokat, hiszen aktívabb és ritkább szereplést jelenthet részt venni egy tiltakozásban, mint elmenni egy helyi népszavazásra, vagy egy közmeghallgatásra. Így az elemzést segítő, többféle variációt lehetővé tevő kategoriális és magas mérési szintű változók egyaránt rendelkezésre állnak.

³ 3 reszvet3/bizalom variancia analízis (a 'reszvet3' változónkat a kérdőív 11-es kérdésblokkja alapján készítettük el, ahol a „Milyen módon vesz részt civil szervezet munkájában?” kérdésre hat válaszlehetőséget adtunk meg: 1. alkalmazottja, 2. önkéntese vagyok ilyen szervezetnek, 3. adománnyal támogatom, 4. levelezőlistán vagyok, tájékoztatást kapok, 5. rendezvényeken részt veszek, 6. egyéb. A 'bizalom' változónk az 5. kérdéscsoport („Mennyire bízik abban, hogy az alább felsorolt intézmények jól végzik a feladatukat?”) három egymással korreláló kérdéséből készült, melyek az országgyűléssel, a kormánnyal és az önkormányzatokkal kapcsolatos bizalmat érintették.)

⁴ Az 'elony5' változónk a kérdőív 11-es blokkjának („Milyen előnyeit látja a társadalmi részvételnek?”) tíz válaszlehetősége alapján készült, ahol többek között a döntéshozatalba való közvet-

len beleszólás lehetőségét, a közösség megerősítését, illetve a közösségi ellenőrzés megteremtését is megjelölhették előnyként a kérdezettek.

- ⁵ A szereplést és a vágyott tevékenységeket súlyozva, z-score módszerrel kialakítva e változókat. Az összefüggésben használt 'effekt3' változót a kérdőív 6. kérdése alapján („Ön vett-e már részt az alábbi tevékenységek/folyamatok valamelyikében?”) építettük fel, ahol a részvételi lehetőségek között a lakossági fórum, a civil tiltakozás, a helyi népszavazás, a civil szervezetekben való aktivitás, a közösségi, önkéntes munka, az adományozás, a helyben lakók önkormányzati döntésekkel szembeni közös fellépése és az önkormányzati tervek előzetes véleményezése szerepelt.
- ⁶ Itt akár a'vagyott4/effekt4 kereszttáblákat, akár a szofisztikáltabb vagyottindex/összreszvetindex lineáris regresszió eredményeit nézzük – természetesen –, él az összefüggés. A kérdőív 7-es blokkjában a „Ha úgy adódna, Ön részt venne-e ezen tevékenységek/folyamatok valamelyikében?” kérdést tettük fel, a kérdésünk hasonló volt tehát, mint a 6. blokkban, azonban itt hangsúlyoztuk a cselekvés feltételeességét. (A válaszlehetőségek éppen ezért megegyeztek az 5. jegyzetben említettekkel.)
- ⁷ A 14-es blokkban szereplő hét kérdésből – melyek a civil szervezetekről és a szereplőkről fogalmaznak meg pozitív és negatív állításokat – ötöt tudtunk faktoranalízissel egy struktúrában elhelyezni, az így kapott (reszvattitud) változó az öt eredeti változó információtartalmának 45%-át megőrzi, ami igen jó eredménynek tekinthető.
- ⁸ A valódi részvétel mutatóját (összreszvetindex) az említett aktivitások alapján (a kérdőív 10-es és 15-ös blokkja), a vágyott szerepvállalást (vagyottindex) pedig a 15-ös blokk alapján építettük fel, ezúttal azonban magas mérési szintű változókat alakítottunk ki mindkét esetben, és lineáris regressziót használtunk a reszvattitud változóval való összevetésnél.

IRODALOM

- Bakonyi Eszter (2011): *Bízni vagy nem bízni? - A demokratikus intézmények iránti bizalom a rendszerváltás után Kelet- és Közép-Európában – és ezen belül Magyarországon*; tézisgyűjtemény PhD-értékezéshez, Budapesti Corvinus Egyetem, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/619/3/Bakonyi_Eszter_thu.pdf.
- Bakonyi Eszter–Balázs Bálint (2012): S mit gondol a lakosság? In: Pataki György–Fabók Veronika–Balázs Bálint (szerk.): *Bölcs laikusok. Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Alinea Kiadó és Védjegylevél, Budapest.
- Bánszegi Zsuzsa (2009): *A fiatalok társadalmi részvétele*. Mobilitás Országos Ifjúsági Szolgálat, Budapest.
- Baranyi Rita–Dollmayer Petra–Fodor Mátyás–Kiss Gabriella–Ottó Krisztina–Pál Csilla–Szabó Gergely (2004): *Közösségi részvétel a hulladékgazdálkodási döntéshozatalban*. EMLA, Budapest.
- Bauer Béla–Szabó Andrea (2005) (szerk.): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás.
- Bauer Béla–Szabó Andrea (2009) (szerk.): *Ifjúság 2008. Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.

- Bela Györgyi–Pataki György–Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban*. BKE, Budapest.
- Bhatnagar, Bhuvan–Williams, Audrey C. (1992): *Participatory development and the World Bank: Potential directions for change*. World Bank, Washinton.
- Blondiaux, L. (2005): L'idée de démocratie participative: enjeux, impensés et questions récurrentes. In: M.-H. Bacqué et al. (eds.): *Gestion de proximité et démocratie participative*. Paris, La découverte.
- Boda Zsolt–Medve–Bálint Gergő (2012): Intézményi bizalom a régi és az új democráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 27–54.
- Boda Zsolt–Jávor Benedek (2012): Keresem és kínálom: Társadalmi részvétel a környezetpolitikában intézményi nézőpontból. In: Pataki, Gy.–Fabók, V.–Balázs, B. (szerk.): *Bölcs laikusok – Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Alinea Kiadó és Védegylet, Budapest.
- Buchya, M.–Hovermanb, S. (2000): Understanding public participation in forest planning: a review. *Forest Policy and Economics*, Vol. 1, Issue 1, 15–25.
- Bullain Nilda–Csanády Dániel (2008): *Helyi érdek, helyi érték*. Ökotárs Alapítvány, Budapest.
- Chopyak, Jill–Levesque, Peter (2002): Public participation in science and technology decision making: trends for the future. *Technology in Society*, Vol. 24, Issues 1–2, 155–166.
- Cowell, Richard–Downe, James–Leach, Steve–Bovaird, Tony (2005): *Meta-Evaluation of the Local Government Modernisation Agenda: Progress Report on Public Confidence in Local Government*. Office of the Deputy Prime Minister, London.
- Csőzik Rita (2012): Átalakult lázadás. Magyar egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjának változása. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók 2012; Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Ekiert, G.–Ziblatt D. (2013): Democracy in Central and Eastern Europe 100 Years On. *East European Politics and Societies*, 27: 88–105.
- Ekiert G. (2010): The End of Communism in Central and Eastern Europe: The Last Middle Class Revolution. *Political Power and Social Theory*, 21: 99–123.
- Frame, Bob–Brown, Judy (2008): Developing post-normal technologies for sustainability. *Ecological Economics*, No. 65., 225–241.
- Fülöp Sándor (szerk.) (2005): *Környezeti demokrácia Magyarországon – A „TAI” módszertannak végzett második magyar demokrácia felmérés eredményei*. EMLA, Budapest.
- Glied Viktor (2009): Civil szervezetek szerepe a környezeti ügyekben, a dél-dunántúli régióban. *Civil Szemle*, VI. évf. 4. szám, 69–80.
- Györffy Dóra (2007): Társadalmi bizalom és költségvetési hiány. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., 2007. március, 274–290.
- Hartz-Karp, Janette és Michael K. Briand (2009): Institutionalizing deliberative democracy. *Journal of Public Affairs*, 9, 125–141.
- Hermet, Guy–Kazancigil, Ali–Prud'homme, Jean-François (2005): *La gouvernance. Un concept et ses applications*. Karthala, Paris.
- Howard, Marc Morjé (2003): *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press, New York.

- Jávor Benedek–Várady Tibor–Toma Gábor (2006): *Mielőtt odaláncolód magad – Útmutató a városi zöldfelületek védelméhez*. Védegylet, Budapest.
- Jávor Benedek–Németh Krisztina (2007): Kisebb állam, nagyobb baj? – Beszámoló a zöldhatósági rendszer kialakításának értékeléséről. *Társadalomkutatás*, 25 (4), 487–511.
- Jávor Benedek–Németh Krisztina (2008): A reformok, megszorítások és a környezetvédelem hatósági rendszere. *Politikatudományi Szemle*, 17 (3), 35–60.
- Julesz Máté (2006): Egy modern jogi eszköz a környezet védelmében. *Magyar Tudomány*, 2006/12, 1476–1485.
- Kaner, S.–Lind, L.–Toldi, C.–Fisk, S.–Berger, D. (2005): *Facilitator's Guide to Participatory Decision-making*. Gabriola Island New Society Publishers.
- Kinyik Margit (2009): Civil érdekérvényesítés kistérségi szinten. *Civil Szemle*, VI/4. szám, 81–110.
- Kiss Ildikó–Jávor Benedek (2009): *A társadalmi részvétel és szabályozottsága. Kutatási jelentés*. Budapest, Védegylet, kézirat.
- Kmetty Zoltán–Tóth Gergely (2011): A politikai részvétel három szintje. In: Tardos Róbert–Enyedi Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 75–115.
- Márkus Eszter (szerk.)(2005): *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess – Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. EMLA, Budapest.
- Nizák Péter–Péterfi Ferenc (dátum nélkül): A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság; http://tarsadalmiagygyeztetes.honlaphat.hu/files/sharedUploads/1127/hatteranyagok_elemzesekkiadvanyok/16029_nizak-peterfi.dbk.pdf.
- Ongjert Richárd (szerk.) (2002): *A párbeszédben álló város*. Studio Metropolitana, Budapest.
- Pateman, C., (1976): *Participation and Democratic Theory*. First Edition. ed. Cambridge University Press, New York.
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster, New York.
- Reisinger Adrienn (2009): Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle*, VI. évf. 4. szám, 5–23.
- Rose-Ackerman, Susan (2007): From Elections to Democracy in Central Europe: Public Participation and the Role of Civil Society. *East-European Politics & Societies*, Vol. 21(3).
- Rydin, Yvonne–Pennington, Mark (2000): Public Participation and Local Environmental Planning: The collective action problem and the potential of social capital. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, Vol. 5, Issue 2, 153–169.
- Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László (szerk.) (2002): *Ifjúság 2000, Tanulmányok I. kötet*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Szabó Andrea–Oross Dániel (2012). A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók 2012; Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.*; Belvedere Meridionale, Szeged.
- Szilágyi Ákos (2010): *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon*. Palatinus, Budapest.
- Zakus, David–Lysack, Catherine (1998): Revisiting Community Participation. *Health Policy and Planning*, Vol. 13, Issue 1, 1–12.

